ABULG‘OZIY BAHODIRXONNING SHAJARAI TURK ASARIDAGI ONOMASTIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK TADQIQI

Navoiy davlat universiteti Tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistri

Berdiyeva Nozima Furqat qizi

KIRISH

Til insoniyatning tarixiy-madaniy xotirasi, tafakkuri va qadriyatlarining eng muhim aks ettiruvchisidir. Ayniqsa, ismlar tizimi – onomastik birliklar – xalqlarning madaniy hayoti va tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Turkiy tillar tarixida bu borada eng e’tiborga molik manbalardan biri — 17-asrda yashab ijod qilgan Abulg‘oziy Bahodirxonning Shajarai Turk asaridir. Mazkur asar o‘z davri uchun ham tarixiy, ham lingvistik jihatdan katta ilmiy qiymatga ega bo‘lib, turkiy xalqlarning kelib chiqishi, ularning ijtimoiy tuzilmasi va madaniyatini ismlar tizimi orqali yoritadi [1]. Shu sababli, ushbu maqolada aynan Shajarai Turk asarida uchraydigan onomastik birliklar (antroponimlar, etnonimlar, toponimlar, teonimlar)ning lingvistik tahliliga alohida e’tibor qaratiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot uchun asosiy manba sifatida Shajarai Turk asarining 1990-yilda “Fan” nashriyotida chop etilgan kirill yozuvidagi nusxasi hamda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi filologiya mutaxassislarining sharhli tahlillari tanlandi [1][2].

Tahlil qilishda qo‘llanilgan asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

• Deskriptiv analiz — onomastik birliklarning shakl va leksik qurilishini aniqlash [3];

• Etimologik yondashuv — nomlarning kelib chiqish manbalarini izohlash [4];

• Kontekstual tahlil — birliklarning matndagi semantik roli va tarixiy ma’nosini yoritish [5].

Asarda uchraydigan onomastik birliklar to‘rtta asosiy guruhga ajratildi:

1. Antroponimlar (shaxs nomlari),

2. Etnonimlar (xalq va qabila nomlari),

3. Toponimlar (joy nomlari),

4. Teonimlar (ilohiy shaxslar ismlari).

Natijalar

Antroponimlar. “Shajarai Turk”da uchraydigan shaxs nomlari semantik jihatdan ko‘p qirrali bo‘lib, ularning katta qismi jasurlik, martaba, nasab va tarixiy ahamiyatga ega. Masalan:

• O‘g‘uzxon – bu nomning semantik tahliliga ko‘ra, “o‘q” va “uz” (o‘qchi urug‘) elementlaridan tashkil topgan bo‘lib, bu turkiy xalqlarning qadimiy harbiy tuzilmasini ko‘rsatadi [6].

• Alp Er Tonga – “Alp” – jasur, “er” – erkak, “Tonga” – tong, ya’ni “jasur erkak, ertalabki qahramon” degan ma’noni beradi [7].

• Shibqorxon – bu ism ikki qismdan iborat bo‘lib, qabila nomi va martaba bildiruvchi “xon” qo‘shimchasidan tashkil topgan [1].

Etnonimlar. Asarda etnonimlar keng uchraydi:

• Qipchoq, Nayman, Qang‘li, O‘g‘uz, Qarluq kabi nomlar nafaqat etnik birliklarni, balki ularning tarixiy migratsiya yo‘nalishlarini ham ko‘rsatadi [8].

• Ko‘pchilik etnonimlar ko‘plik shaklida ishlatilgan: “naymanlar”, “qipchoqlar” – bu holat grammatik ko‘plikni emas, balki tarixiy to‘da yoki elatni bildiradi [9].

Toponimlar. Xorazm, Dashti Qipchoq, Itil kabi joy nomlari qadimgi turkiy xalqlarning geografik makonini anglatadi.

• Itil — Volga daryosining qadimgi nomi bo‘lib, arab va fors manbalarida ham aynan shu nom bilan qayd etilgan [10].

Teonimlar. Tangri — eng muhim ilohiy nom bo‘lib, asarda ko‘p takrorlanadi va bu nom turkiy dunyoqarashda monoteistik e’tiqod shakllanishini aks ettiradi [11].

• Umay — onalik va mehribonlik timsoli bo‘lgan ayol ilohasidir [12].

Ko‘rinib turibdiki, barcha onomastik birliklar o‘zida semantik yuklama, morfologik tarkib, va tarixiy konnotatsiyani mujassam etadi.

MUHOKAMA

“Shajarai Turk”da ismlar faqatgina shaxs yoki joy nomi emas, balki tarixiy tushuncha, ijtimoiy maqom, va madaniy identitet ko‘rsatkichi sifatida ham xizmat qiladi. Ayniqsa, xon, bek, er kabi martaba bildiruvchi affikslar xalq orasida ijtimoiy tabaqalanish borligini ko‘rsatadi [6].

Antroponimlar orqali urug‘lararo iyerarxiya, etnonimlar orqali etnik o‘zlik va harakatlar, toponimlar orqali esa tarixiy-geografik makon haqida tahlil qilish mumkin. Bu esa asarni faqat adabiy emas, balki lingvistik manba sifatida ham o‘rganish zarurligini anglatadi [5][9].

XULOSA

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarai Turk” asari turkiy xalqlarning tarixiy onomastikasini chuqur va sistematik o‘rganish uchun beqiyos manbadir. Ismlar tahlili orqali o‘sha davrning ijtimoiy, siyosiy va dini tafakkuri haqida to‘liqroq tasavvur hosil qilish mumkin. Kelgusida ushbu onomastik birliklar zamonaviy korpus lingvistikasi va semantik tahlil metodlari yordamida yanada chuqur o‘rganilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abulg‘oziy Bahodirxon. (1990). Shajarai Turk va Shajarai Tarokima. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Qodirov, M. (2007). “Shajarai Turk” asarining tarixiy va lingvistik qadri. O‘zbek tili va adabiyoti, 4(18), 28–33.
3. Xudoyberganov, R. (2011). O‘zbek onomastikasi asoslari. Samarqand: SamDU.
4. Nasriddinov, U. (2010). “Ismlar semantikasi va ularning tarixiy ildizi”, Filologiya

masalalari, 1(21), 55–62.

5. Sultonov, M. (2018). “Tarixiy onomastika va etimologik izlanishlar”, Til va Adabiyot, 3(56), 41–49.
6. Ögel, B. (1995). Türk Mitolojisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
7. Tekin, T. (1998). Orhun Yazıtları. İstanbul: Simurg.
8. Bartold, V. V. (1963). Turk xalqlari tarixi. Moskva: Nauka.
9. G‘ulomov, Ya. (1971). O‘zbek xalqi tarixi sahifalari. Toshkent: Fan.
10. Ziyoyev, H. (1990). O‘rta Osiyo tarixidan lavhalar. Toshkent: Fan.
11. Hojiev, A. (2005). Turkiy tillarda diniy terminlar. Toshkent: Ma’naviyat.
12. Muhammadi, B. (2019). “Turkiy mifologiyadagi ayol obrazi”, Milliy meros, 2(14), 60–65.